

De Boerenwetering

door de eeuwen heen...

De Boerenwetering

door de eeuwen heen...

Voor we de loop van de Boerenwetering door de stad volgen eerst iets over het waarom ervan. De wetering is hoogstwaarschijnlijk in de twaalfde eeuw gegraven als onderdeel van de ontginning van het Hollandse veengebied ten zuiden van het IJ. Nadat de meer toegankelijke gebieden reeds ontgonnen waren liet de bisschop van Utrecht zijn oog vallen op de streek die in de laatste helft van de twaalfde eeuw door drie enorme stormvloed(en) getekend was.

Het Hollandse veen is, gezien de samenstelling, hoogveen. Het kon ontstaan doordat de afwatering moeizaam ging, een uitgesproken noodzaak voor veenvorming. Veen kan bijna eindeloos inklinken en het eindstadium is steenkool. Dat inklinken zet in zodra de ideale grondwaterstand verandert of zich een klimaatwisseling voordoet. Dat eerste is nu precies wat er gebeurde. Door de watersnoden was de Zuiderzee ontstaan en door dat grotere bekken verbeterde de afwatering van Amstelland, waardoor dat droger en voor landbouw bruikbaar werd.

Veen is door de hoge zuurgraad meestal ongeschikt voor landbouw; groenteteelt gaat nog wel maar grasland voor veeteelt lukt beter. Dan was er ook nog de veenwinning voor de brandstof turf en dat is dodelijk gebleken voor het landschap. Plassengebieden als Loosdrechtse, Vinkenveense en Reeuwijkse plassen danken daar

Links: Zo moet het Hollandse hoogveen er aan het begin van onze jaartelling uitgezien hebben.

hun bestaan aan. Dat was dus niet de bedoeling van iemand als de bisschop van Utrecht. Ontginning moest inkomsten genereren!

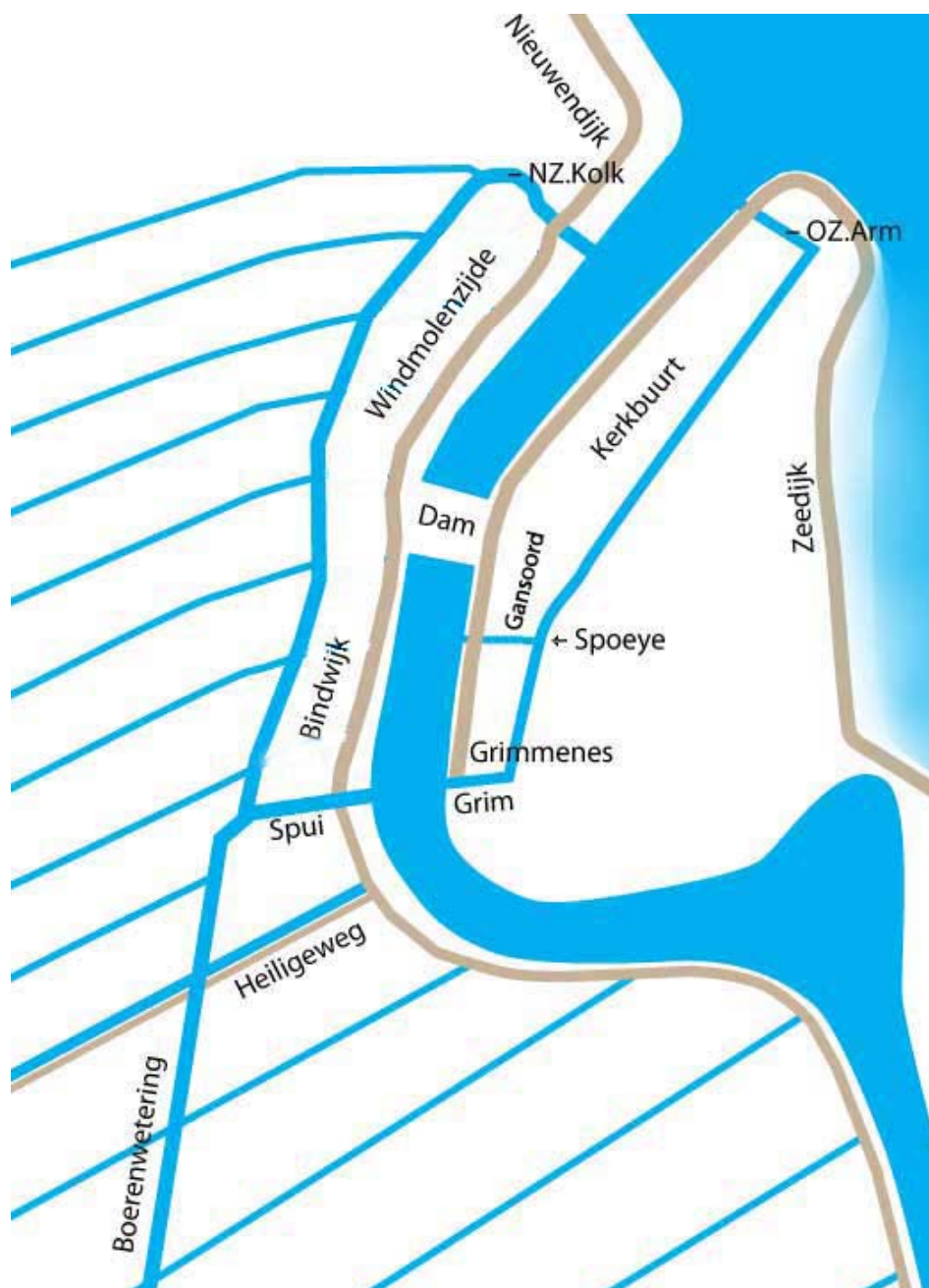
Dat in cultuur brengen van een veengebied ging volgens een vast patroon, door ervaring geleerd. Een bestaande waterloop werd uitgekozen als boezemwater. Bij de ontginning van noordelijk Amstelland werd dat de Amstel. Dwars op die boezem werden op regelmatige afstanden in het veengebied sloten gegraven die zorgden dat de tussenliggende stroken land door ontwateren via die sloot droog bleven. De afstand tussen die sloten lieten een vaste breedte land over, die proefondervindelijk ontstaan was: 30 roeden of ongeveer 113 meter. Ook de diepte van de percelen werd begrensd en bedroeg zes voorlingen of ongeveer 1250 à 1300 meter. Na maximaal twee perceallengten moest een bredere dwarssloot – als secundaire boezem – aanwezig zijn, die langs diverse percelen het wateroverschot opnam en dat water via een spuisluis of overlaat in een geschikte rivier of vaart kwijt kon. Als die secundaire boezem er niet was moest die gegraven worden en onze Boerenwetering is nou zo'n afwateringskanaal (= wetering). De lengte ervan was niet uit luxe maar noodzakelijk om zoveel mogelijk percelen te ontwateren. De benedenstroom van de Amstel leek ideaal om het overvloedige water kwijt te raken. Na nog weer maximaal twee percelen bereikten de ontginners de grens van de polder met waterschap Rijnland, de waarschijnlijk als verbindingsweg al bestaande Veenkade (Amstelveenseweg). De Boerenwetering bediende de verkaveling van de Binnendijkse Buitenvelderse polder, die tussen de Amstel, het IJ, de Veenkade en het Lange Loopveld (Bovenkerkerlaan) gelegen is. Van die laatste kade in het zuiden loopt de Boerenwetering naar de Amstel in het noorden. Het noordelijkste deel van de polder werd onderbroken door nog een kade, waarover

later de Heiligeweg liep. De richting van de parallelle kavelsloten volgde het Lange Loopveld. De noordelijke kade werd direct cruciaal, omdat het de grens werd voor een afscheiding van een kleinere polder die Stads- en Godshuispolder ging heten. Het is deze kleine polder die aan het oudste Amsterdam grenst.

Rond 1200 vestigen zich boeren en vissers aan de monding van de Amstel. Als er al eerder min of meer permanente bewoning is geweest waren dat hutten van veenwerkers. Er zijn een aantal redenen om aan te nemen dat bewoning rond de Amstel-monding niet veel eerder mogelijk was. Dat zijn allemaal hypothesen maar die zijn door goede argumentatie aannemelijk gemaakt. Om te begin-

Boven: Ontginners aan het werk. Middeleeuwse weergave van een verving, met rechtsboven een plattegrond die de werkwijze weergeeft.

nen hebben zich aan het begin van het tweede millennium, als gevolg van een drietal watersneden, ernstige overstromingen voorgedaan. Daaruit ontstond, analoog met het ontstaan van de Zuiderzee, het IJ zoals dat er tot de droogmaking in de 19^e eeuw bij lag. Vooral de zuidkust van dat IJ kreeg er van langs. Voordat de landsheer tot ontginning kon overgaan moest die kust beschermd worden en dat deed hij door inlaagdijken om de diverse braken te leggen. Voor Amsterdam werd dat bijvoorbeeld de Zeedijk, St. Anthoniesbree-, Jodenbree- en Muiderstraat, Zeeburgerdijk tot de aansluiting met de Diemerzeedijk. Pas eind 16e eeuw begon men dat verloren land stukje bij beetje terug te winnen. Dat leverde achtereenvolgens de Lastage, Rapenburg,

Links: Een poging tot reconstructie van de ontmoeting der eerste bewoners van de Amsteloevers met de reeds enige tijd bestaande verkaveling ten westen van de Amstel. Dit moet ongeveer de periode 1325-50 voorstellen. De dam ligt al sinds ± 1270 in de Amstel met op dat moment alleen een spuisluis. Om het Amstelwater onder alle omstandigheden te kunnen lozen werden extra afwateringen gegraven tot voorbij de dam. Dat zijn de Oudezijds- en Nieuwezijds Voorburgwallen geworden. Al jaren wordt er gedebatteerd over de oorsprong van de laatste. Is dat de oorspronkelijke Boerenwetering of is hij toen pas gegraven? In het laatste geval mondde de wetering via het Spui in de Amstel en na het leggen van de dam tevens via NZ.Kolk en een spui waar nu de Mandenmakerssteeg is. Aan de overzijde is de OZ.Voorburgwal gegraven van de (bestaande) Grim tot de spui waar nu de OZ.Armsteeg is. Mogelijk is de zuidgrens van Amsterdam nog een tijdje iets noordelijker geweest want in Gansoord is nog een spui gevonden waar nu de Enge Lombardsteeg is. De westelijke kade langs de Amstel is altijd beduidend hoger geweest dan de andere zijde. Het zuidelijke deel van de oude zijde (de uiterste nesse) is nog onbewoonbaar. Er was al een scheiding gekomen tussen Binnendijkse Buitenvelderse en Stads- en Godshuis-polder via een kade waarop na het Mirakel van Amsterdam een pelgrimsweg kwam te liggen: de Heiligeweg. Langs die kade ligt de Heiligewegsloot, de latere Overtoomsevaart. Het is waarschijnlijk dat de kavelsloten tot de Amstelkade liepen en in een boezemsloot uitmondden. Alleen een goed afsluitbare sluis of overlaat zou een dijk mogen doorsnijden.

Uilenburg en Marken, Waalseiland en Katten-, Witten- en Oostenburg op. In het westen werden Bickers-, Prinsen- en Realeneiland teruggewonnen. Die watersnoden hebben overigens van het land ten oosten van de Amstel een drasgebied gemaakt, waar de latere inwoners nog eeuwen last van hebben gehad.

Dit hele verhaal was nodig om te komen tot de loop van de Boerenwetering door de stad en alle stukken die in loop der eeuwen daar van afgesneden of gewijzigd zijn. De wetering liep, zoals we gezien hebben, vanuit een punt tussen Amstelveen en Ouderkerk in tamelijk rechte lijn naar de Amstelmonding. De jongste inzichten houden het erop dat dit het Spui moet zijn geweest met een uitmonding via een spuisluis die later tot de Osjessluis (zie *afbeelding rechts*), een schutsluis in de Kalverstraat, verbouwd is. Tientallen jaren is dit spui de zuidelijke grens van de stad geweest. Het rond 1265 leggen van de dam in de Amstel, noordelijk van deze sluis, maakte het noodzakelijk de afwatering van zowel Amstel als Boerenwetering tot een nieuw punt ten noorden van die dam, te verleggen. Voor de westelijke helft werd dat een vaart die in de eeuw daaropvolgend tot Nieuwezijds Voorburgwal werd vergraven. Na archeologisch onderzoek tussen Nieuwendijk en Nieuwezijds Kolk is de bedding gereconstrueerd en neemt men aan dat de nieuwe monding via de Dirk van Hasseltsteeg en Mandenmakerssteeg liep. Dat deze monding nog twee keer werd verlegd voegt aan de geschiedenis van de Boerenwetering niets meer toe, dus nu over naar het verdere verloop richting Amstelveen.

Rechts: Osjessluis in de 16e eeuw. Dit is de oorspronkelijke monding van de Boerenwetering in de Amstel. De spuisluis is op enig moment vervangen door een schutsluis.

In 1345 geschiedde het Mirakel van Amsterdam, wat binnen korte tijd een pelgrimage naar de stad op gang bracht. Een der toegangswegen, een kade die de grens vormde tussen Binnendijkse Buitenvelderse en de Stads- en Godshuispolder met bijbehorende boezemsloot van die laatste polder, de Heiligewegsloot, kruiste de Boerenwetering op een punt dat vandaag onder het Koningsplein ligt. Die polders hadden beiden hun eigen peil, zodat die kruising met een sluisje of dam met overlaat gepaard zal zijn gegaan. Onder

druk van het inmiddels opgerichte waterschap Amstelland had de loop van de wetering hierbij de voorkeur en het is zelfs niet zeker dat de kavelsloot na de wetering in het verlengde doorliep of dat die tevens de boezem van de Stadspolder uitmaakte.

Toen het Singel rond 1425 gegraven werd kruiste die de Boerenwetering, wat als volgt opgelost werd. Op de kruising van Spui en Singel (stadzijde) kwam een schutsluis, bekend als het 'Boerenverdriet' (zie afbeelding boven). Aan de overzijde mondde de wetering, na naar het zuiden omgebogen te zijn, in het Singel via een

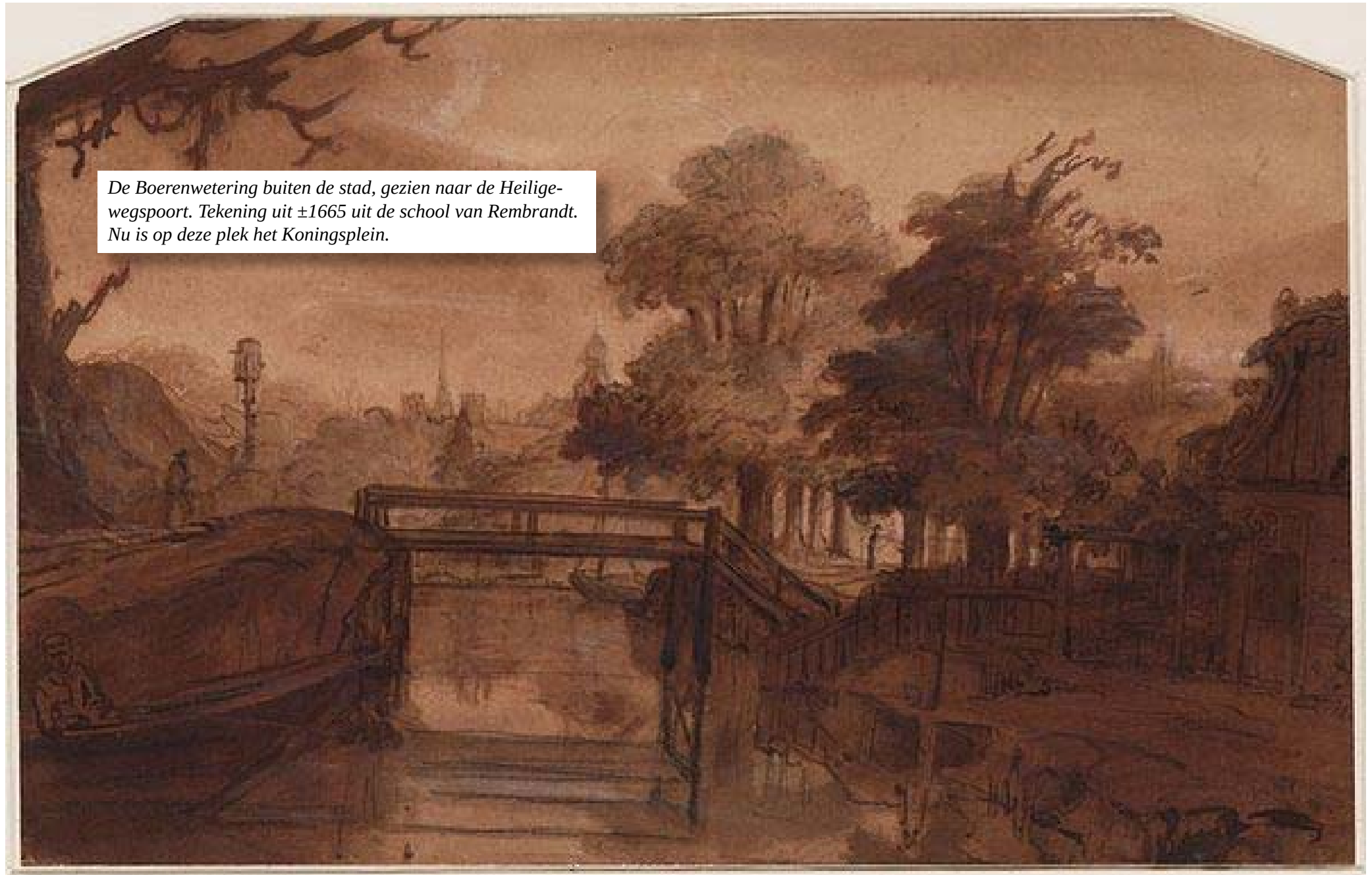
Boven: De schutsluis tussen Spui en Singel: het Boerenverdriet rond 1490

Rechts: De doorvaart van Singel naar Spui rond 1490; dit is de keerzijde van bovenstaande afbeelding.

schutsluis die later onder het Koningsplein verdwenen is. Dat is wat onduidelijk omdat er geen documenten of betrouwbare tekeningen van zijn; alleen de kaart van Jacob van Deventer (zie afbeelding pag. 8) geeft een indicatie hoe de kruising er uitzag.

De loop van de wetering wijzigde definitief door de stadsuitbreiding van 1585, namelijk door het graven van de vestgracht van Haarlemmerdijk tot de Amstel, die vanaf de Derde Uitleg Herengracht zou gaan heten. Ook die gracht kruiste de wetering maar de kruising met de zijdewende van de Stadspolder, na de Alteratie tot Overtoomsevaart omgedoopt, was hiermee verdwenen. Cornelis Danckertsz. Van Rij heeft de situatie ± 1630 in plattegrond afgebeeld (zie afbeelding pag. 9), zodat we een perfect beeld krijgen

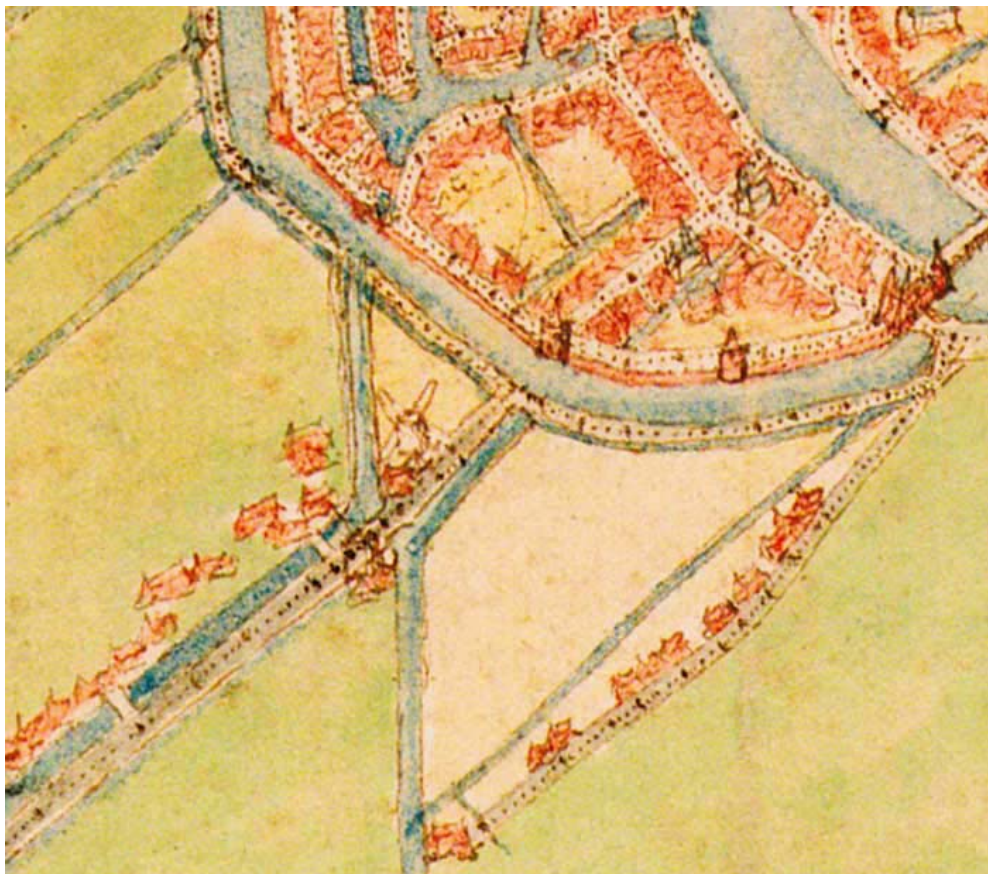

De Boerenwetering buiten de stad, gezien naar de Heilige-
wegspoort. Tekening uit ± 1665 uit de school van Rembrandt.
Nu is op deze plek het Koningsplein.

van de waterstaatkundige oplossing. De wetering werd nog verder naar het noordoosten afgebogen, zodat hij vrij bleef van de Heiligewegssloot, en kreeg zowel een schut- als een spuisluis naar de Herengracht. De Heiligewegsluis in het Singel (ligt er nog steeds: onder brug nr. 2, nu deel Koningsplein) stamt uit de tijd van de Derde Uitleg (1610-12) tijdens het inrichten van de verschillende boezems, met elk een eigen waterpeil.

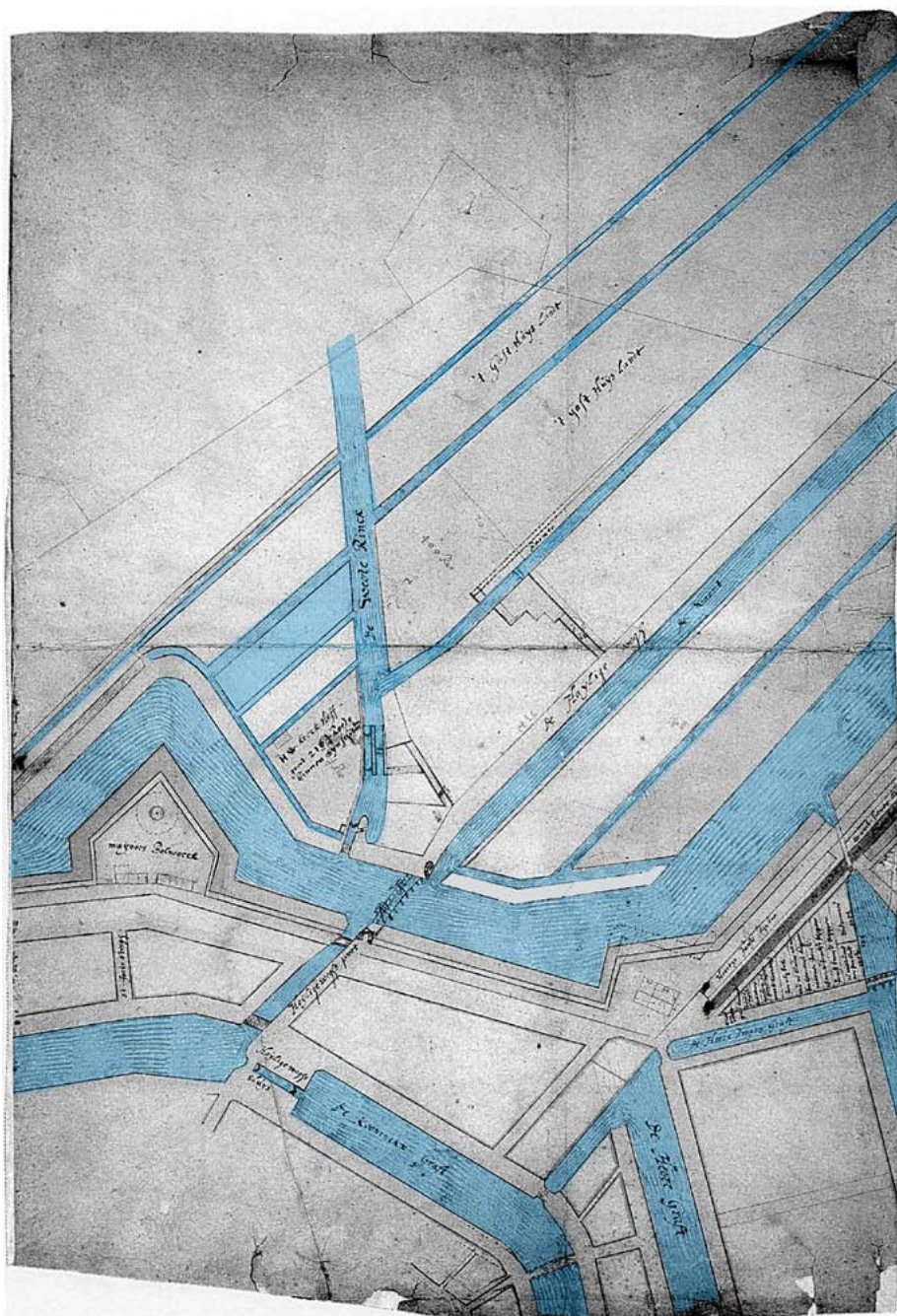
Pas de Vierde Uitleg van de stad, 1658-62, greep fors in op de Boerenwetering. Kosten nog moeite werden door de stad gespaard om

een glorieuze stadsuitleg te verwezenlijken. Het beroemde patroon van halve cirkels, dat al voor de Derde Uitleg ontworpen is, doorsnijdt de wetering volledig. Alhoewel de vroedschap het belang van de voedselvoorziening uit het achterland op de juiste waarde schatte werd er nauwelijks moeite gedaan dat scheepvaartverkeer op snelle wijze naar de markten te leiden. Men moest maar via

Boven: Heiligewegsluis in het Singel, gezien naar Heiligewegssloot richting Herengracht en Boerenwetering. De sluiskolk is er nog steeds, zij het overwelfd door brug nr. 2. Tekening van rond 1620.

Links: Fragment van de kaart die Jacob van Deventer in 1560 van Amsterdam maakte. Dit deel toont hoe de kruising van de Boerenwetering en de Heiligewegsvaart waterstaatkundig opgelost werd. Noord is boven.

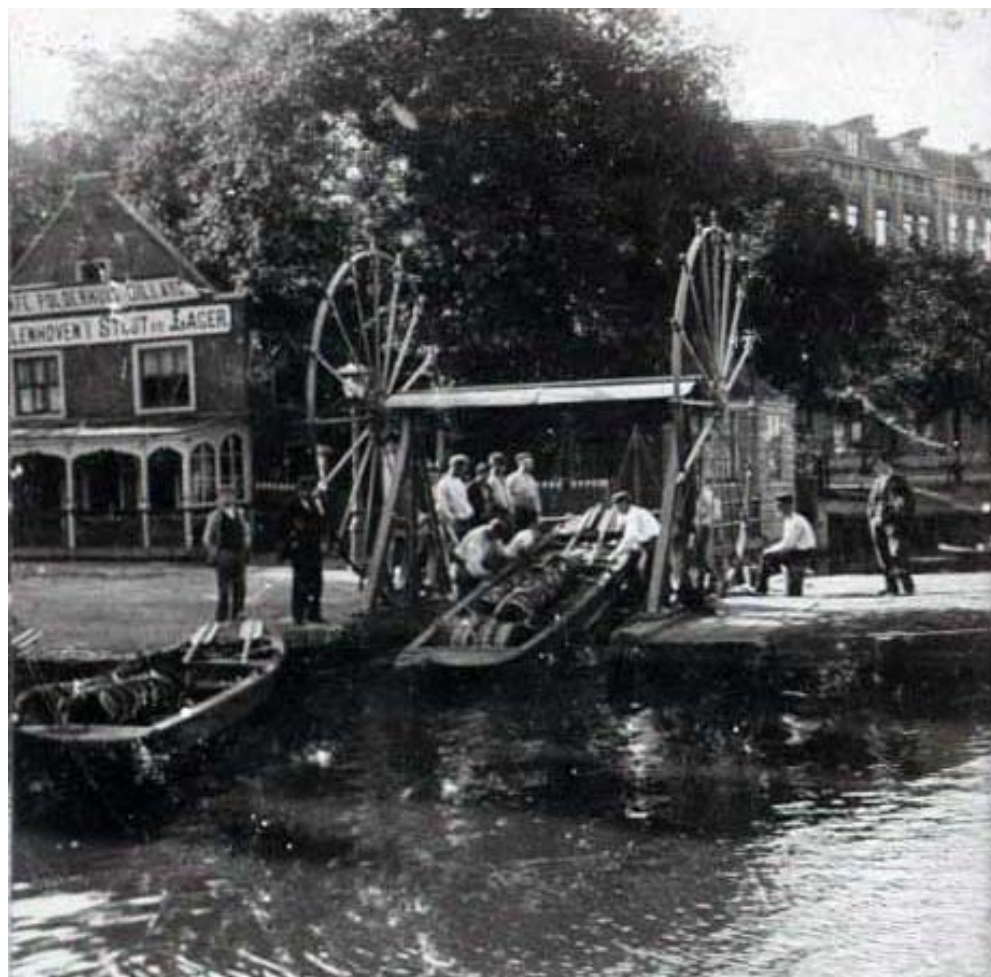

een van de vele radiaalgrachten zijn weg zoeken. De stadsgrens was opgerukt naar de plek waar het Polderhuis stond, waar dijkgraven en ingelanden van de Binnendijkse Buitenvelderse polder vergaderden. Hier moest weer een voorziening getroffen worden; het peil van de wetering lag op polderniveau en in Amsterdam bestond al enige tijd een streven om alle stadswater op het peil van het IJ te brengen: het Amsterdams Peil (AP). Er kwam een dubbele voorziening. Allereerst werd er haaks op de Singelgracht een sloot de polder in gegraven die op stadspeil kwam te liggen: de Mennonietensloot. De wetering werd een paar meter voor die sloot afgedamd en die dam werd later voorzien van een overhaal (zie afbeelding 11). Daarnaast werd er van de afgedamde wetering een sluiskolk naar de Singelgracht gegraven en voorzien van een houten schutsluis (zie afbeelding 12). De filosofie was dat een overhaal, in vergelijk met een sluis, een ongeveer dubbele capaciteit heeft bij het verwerken van kleine vletten. Zwaardere vletten, bijvoorbeeld met puin of bouw materiaal, konden daarentegen niet van de overhaal gebruik maken en die waren dan ook op de sluis aangewezen. Om dit verschil te illustreren werd de prijs voor het schutten van lichte schepen het dubbele van die van overhalen. De overhaal was handbediend; de knechten stapten op de spaken van de grote wielen om de schepen tegen de helling omhoog te trekken.

Het verkeer naar de zeven molens, drie koren- en vier zaagmolens, die aan de Mennonietensloot stonden moest over het loopvlak van de overhaal rijden en als er zich een schuit op de helling bevond moest het zelfs, tot grote ergernis, wachten. De vroedschap vond het allemaal heel vervelend voor de molenaars maar er werd niets aan gedaan.

Links: De samenkomst van Heiligewegsloot met de Boerenwetering volgens een opmeting door Cornelis Danckertsz. de Rij in 1630. De situatie is zo ontstaan bij het graven van de Herengracht in 1585. Noord is beneden.

De ontmanteling van de vesting Amsterdam begon spontaan, door de slechte staat van de bouwwerken die hier en daar in de Singelgracht stortten. De eerste calamiteit vond in 1794 plaats en vanaf 1810 werd er planmatig gesloopt. Dat bood de grondhonger van de stad even soelaas maar met het inzetten van de industrialisatie werd de sprong over de Singelgracht gewaagd. Allereerst grote industrieën (Heineken), overheidsgebouwen (Cavaleriekazerne),

kerken (Koepelkerk Leidsebosje) en instanties (Blindeninstituut, Rijksmuseum) en dure stadsvilla's (Vondelstraat) maar rond 1870 ook woningbouw voor de middenklasse (de Pijp). De beschikbare strook grond, de stadsvrijheid van de 100-gaarden, was maar smal en regelmatig stapten aannemers over die grens en bouwden in Nieuwer-Amstel, de buurgemeente die de gehele stad van Zeeburg tot de Kwakerspoel omsloot.

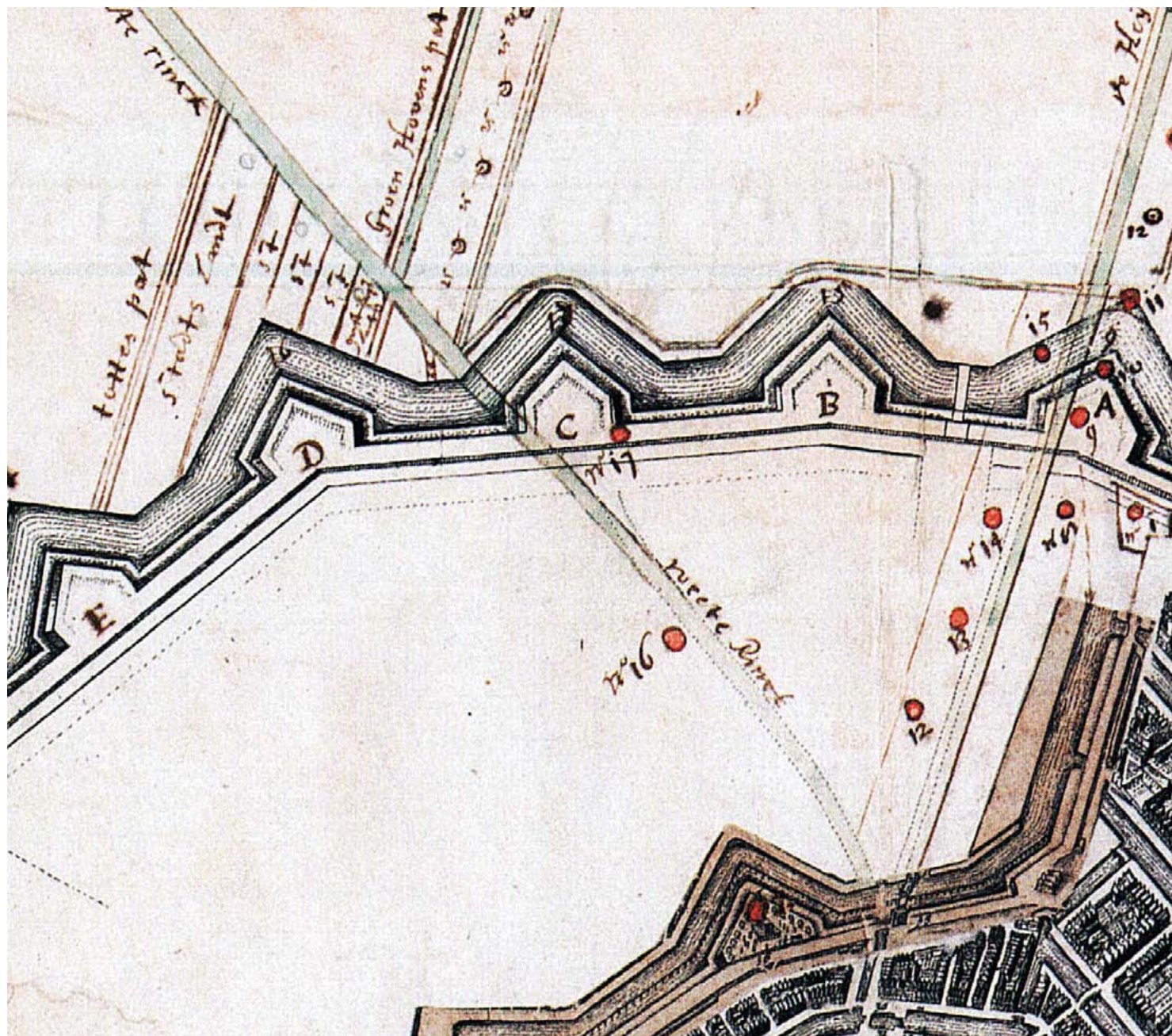
*Boven: Einde Boerenwetering, sluiskolk naar Singelgracht en Polderhuis.
Foto door Jacob Olie Jbz - 1891*

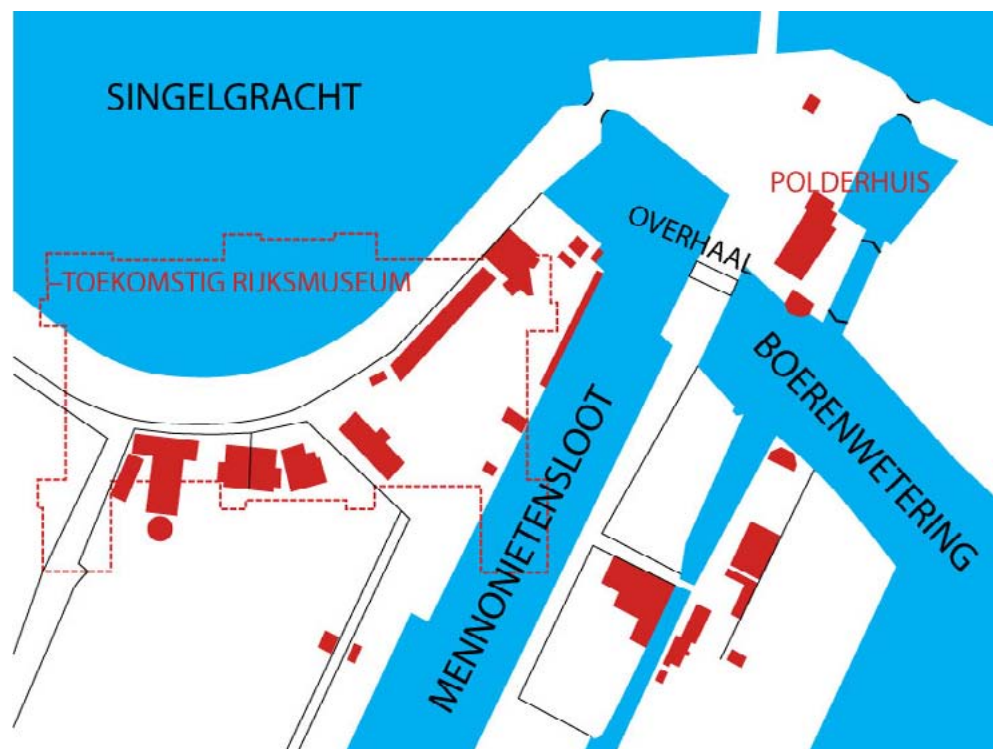
*Links: Overhaal van Mennonietensloot (voorground) naar de Boerenwetering.
Links het Polderhuis dat ook na de annexatie een tapperij bleef. Helft van
een stereofoto van rond 1900.*

Te verplaatsen molens aan de Boerenwetering

Aan het gedeelte van de Boerenwetering (Weete Rinck), dat voor de Vierde Uitleg moest verdwijnen, stonden ook twee molens. Met een flinke subsidie van de stad Amsterdam werden die op een andere plaats opnieuw opgebouwd. Die onderneming werd zorgvuldig vooraf gepland, waarbij rekening werd gehouden met een zo kort mogelijke transportafstand. Op het kaartje hiernaast, detail uit een opmeting van alle molens in het bedoelde gebied, staat nummer 16 aan de oostzijde van de Boerenwetering. Dat is standerdmolen 'de Wetering' die naar bolwerk Wetering (D) zal verhuizen. Nummer 17, de Roo Olijmolen aan de westzijde, verhuist slechts zestig meters verder naar bolwerk Amstelveen (C). Die molen zal na verbouwing tot stellingmolen 'de Spring' gaan heten.

Middenboven, op het weer tegenover het Groenhovenspad, zijn de molens aan het Mennonietenpad reeds ingetekend. De kruising van Mennonietensloot en Boerenwetering zal nog heel wat hoofdbreken kosten, gezien een gemiddeld niveauverschil van een dikke meter.

De bouw van dat Rijksmuseum raakte de Boerenwetering, of liever gezegd: de omgeving in het hart. Op bovenstaande plattegrond is de plek van het toekomstige museum ingetekend en als u de situatie van vandaag kent is duidelijk dat hier bijna alles moest verdwijnen. De Mennonietensloot werd voor het grootste deel gedempt; er bleef alleen een kolk over voor de overhaal. De Singelgracht werd genormaliseerd en de Buitensingel in Stadhouderskade herschape. De insteekhavens aan de wetering verdwenen en de Ruysdael- en

Boven: Plattegrond naar een kadastertekening uit 1875 van Boerenwetering, overhaal en Polderhuis.

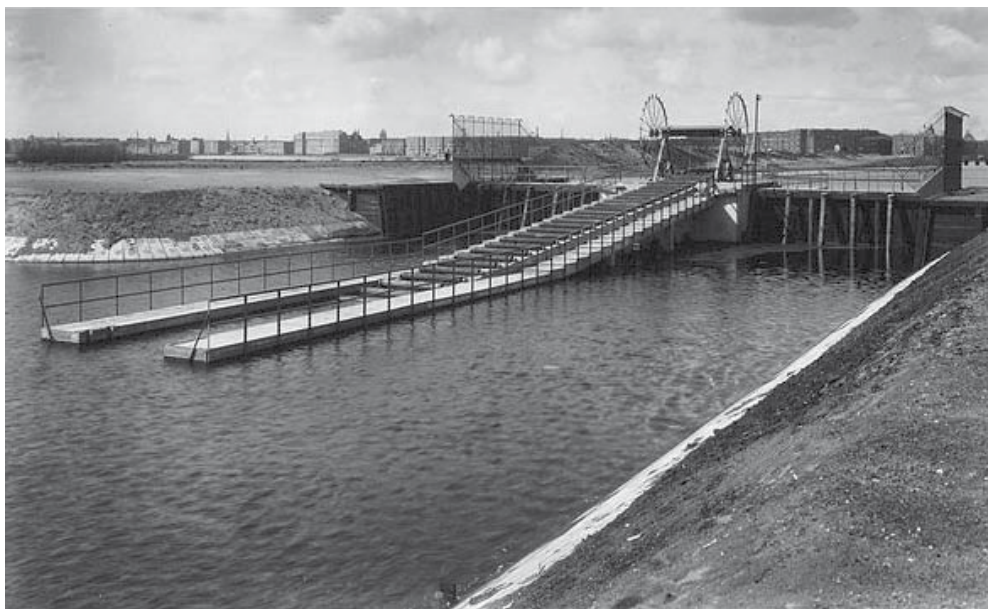
Rechts: Het Polderhuis met omgeving heeft altijd veel kunstenaars en fotografen geïnspireerd, zoals hier etser Frans Everbag. Ongedateerd.

Hobbemakade werden gerooid. De voorste molens aan het Mennonietenpad verdwenen. Tussen 1896 en 1921 annexeerde Amsterdam delen van Nieuwer-Amstel, waardoor de grens eerst op de Ceintuurbaan kwam te liggen, toen opschoof naar de huidige Kennedylaan en uiteindelijk oprukte naar de Zuidelijke Wandelweg. Al die tijd bleef de Boerenwetering ongewijzigd. Bij de uitbreiding van 1921 zag de stad de kans schoon de overhaal naar de rand van de stad te verplaatsen en de wetering op stadspeil te brengen. In 1923 kwam de overhaal bij de Wielingenstraat gereed en in 1924 werden Polderhuis, sluiskolk en overhaal aan de Singelgracht gesloopt, waarna de wetering tot de nieuwe overhaal in directe ver-

binding met de Singelgracht stond. In 1927 werd die overhaal geëlektrificeerd (zie afbeelding onder).

De genadeklap voor de wetering kwam na de aanleg van Buitenveldert, waarbij de wetering afgedamd werd en de rest onder het opgespoten zand verdween, ook aan de kant van Amstelveen. Het eindpunt bevindt zich nu achter de RAI in het Beatrixpark. Er woonde geen enkele tuinder meer aan het water en er voer geen enkele groentevlet meer. In 1960 werd de overhaal aan de Wielingenstraat gesloopt en de rest van het water op stadspeil gebracht. Tussen de Wielingenstraat en de Ceintuurbaan doorsneet het nieuwe Amstelkanaal de wetering en splitste zich van daar af in een Noorder- en Zuider-Amstelkanaal. De oevers van de wetering zijn opgehoogd, strakgetrokken en versteend en heten nu Hobbemakade en Ruysdaelkade. De waterloop zelf heet officieel nog steeds Boerenwetering.

In Amstelveen moeten een aantal waterpartijen en vijvers nog restanten van de wetering zijn, gezien hun ligging in het stroombed daarvan.

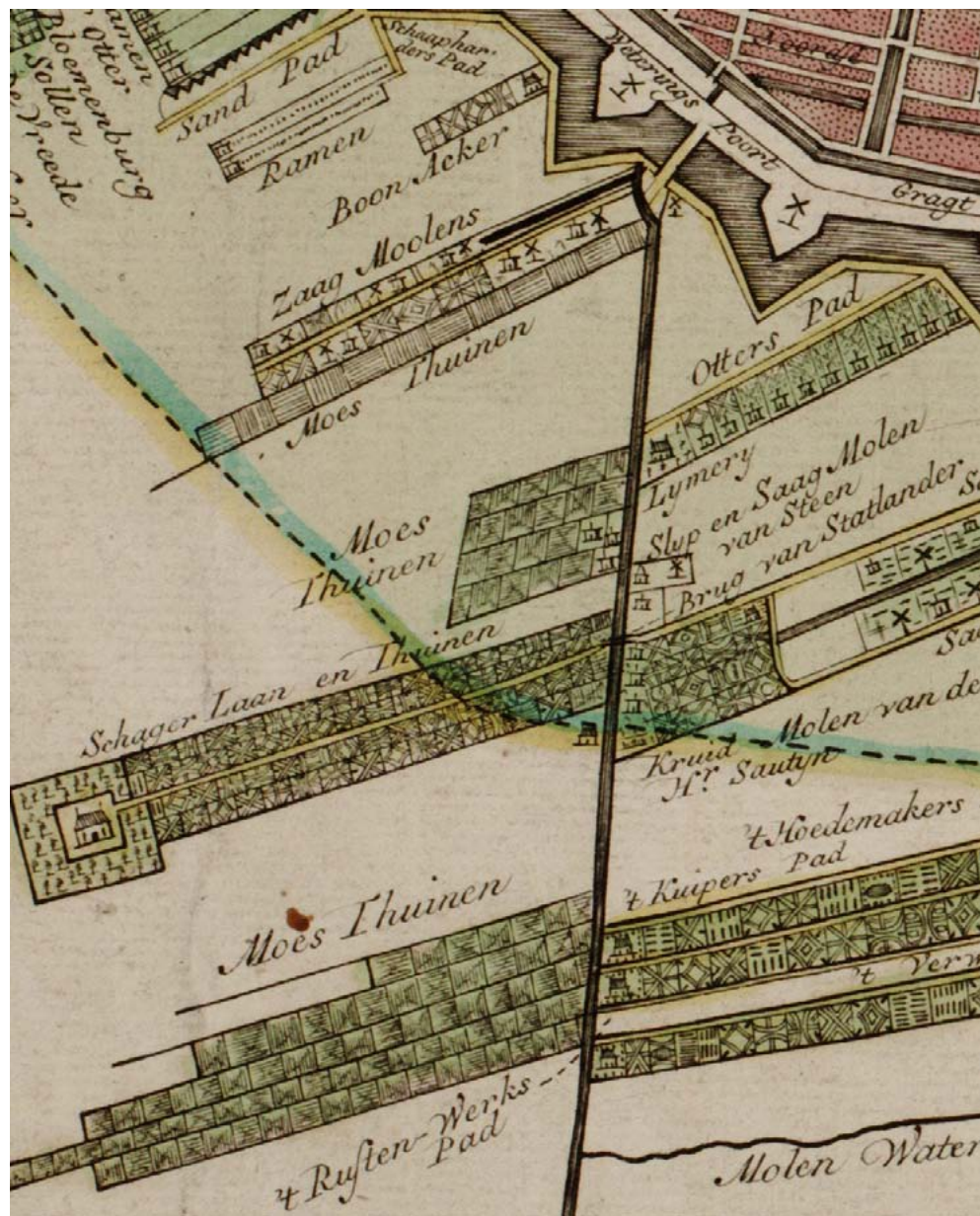
De volgende pagina's maken ook onderdeel uit van het stuk over het Museumkwartier. Het hoofdstuk 'Boerenwetering' daarin betreft het deel dat door de annexatie van 1896 binnen Amsterdam getrokken werd (tot de Ceintuurbaan). Het past uiteraard perfect binnen het verhaal over de Boerenwetering en zijn loop door de stad.

Boven: De Boerenwetering ter hoogte van de Zuidelijke Wandelweg in de jaren '50.

Links: Overhaal Boerenwetering ter hoogte van de Haringvliet- en Wielingenstraat. Foto uit 1927, gezien naar het noorden. In de verte de huizen aan de Reinier Vinkeleskade.

Vlgde: De Boerenwetering als zondags uitje. Op de voorgrond het veer naar uitspanning Stadlander, verdwenen onder de Pijp.

Boven: Detail uit een kaart door J. Mol uit 1700. De stippellijn geeft de stadsvrijheid aan. Dat is iets anders dan de gemeentegrens van vóór 1896.

Boerenwetering van Buitensingel tot Ceintuurbaan

Hiervoor beschreef ik de geschiedenis en de bedoeling van de Boerenwetering. Door de Vierde Uitleg van Amsterdam na 1658 liep de wetering 'dood' op de Singelgracht bij de Weteringpoort. Door het verschil in polder- en stadspeil eindigde de wetering in een sluiskolk, waaraan voor de vele tientallen pramen en groenteschuiten na enkele decennia een overhaal toegevoegd werd.

Aan de Boerenwetering waren van oudsher allerlei soorten bedrijven gevestigd, tuinderijen (warmoezeniers), molens en schuitenverven, maar ook had de stad Amsterdam er industriemolens naar laten verhuizen en voor een viertal houtzaagmolens en drie korenmolens zelfs een poldersloot tot Mennonietensloot vergraven, die op stadspeil kwam te liggen en direct op de Singelgracht uitkwam. Langs de wetering lagen vooral tegen de stad gevleid aaneengeschaalde stukjes grond waarop door elkaar professionele tuinders hun gewassen kweekten en particuliere tuiniers. Deze 'pleysierthuynen' waren niet zelden van Amsterdammers die er in het seizoen hun eigen groenten kweekten. Soms lieten rijke stedelingen dat door personeel doen, soms woonden de stedelingen er de hele zomer en 's winters in de stad, soms werd de tuin als zondagsbesteding bijgehouden. Hiermee is dus tevens aangeduid dat een 'pleziertuin' niet een lap grasland was waarop plezier gemaakt werd, maar een hobbytuin. Ook vermakelijkheidsgelegenheden werden wel pleziertuinen genoemd, maar die verschenen dan in de vorm van kolfbanen bij herbergen, al of niet met een lommerrijke wandeling er bij.

Complicerende factor was de bereikbaarheid van de percelen aan de wetering. Van de Amsteldijk liepen maar een klein aantal paden door tot de wetering. Dat waren bijvoorbeeld het (Noordelijk) Zaag-

molenpad, het Kuipers- en Rustenburgerpad. Van de Buitensingel liep in het noorden van de polder nog het Otterspad. Een noord-zuidverbinding ontbrak; langs de wetering liep aan beide zijden géén pad! Van de Veendijk af waren er in de noordelijke helft van de polder helemaal geen paden die tot de wetering doorliepen. Het Zaagmolenpad liep via de Hooge Brug over de wetering als Schagerlaan door naar het westen maar liep dan dood (zie kaart pag. 16). Het vervoer naar tuin of bedrijf ging daarom meestal per boot en zo ook het vervoer van gasten naar de kolfbanen en herbergen. Het verschil in waterpeil tussen de stad en de polder was voor het polderbestuur een constante zorg. Elke vorm van lekwater moest vermeden worden, zeker in perioden met regen. Daarom werd al in een vroeg stadium naast de sluis aan het eind van de wetering een overhaal gemaakt waar de vele licht beladen en lege schuiten gebruik van

dienden te maken, zodat onnodige lek door het schutten vermeden werd. Om dat te stimuleren was het tarief voor de overhaal, alhoewel veel arbeidsintensiever, de helft van dat van de sluisbediening. Zoals gezegd was de bedrijvigheid langs de Boerenwetering hoofdzakelijk van agrarische aard en met name tuinbouw. Dat was seizoenswerk en de werkzaamheden waren slecht verdeeld over het jaar. In de winter werkte de vaste bezetting zolang het licht was, maar vooral in het voorjaar, in de kroppentijd, kwamen werkdagen van 12 uur voor en soms zolang het licht was. De marktvaarder ging voor dag en dauw met de gevulde groentevlet naar de groenmarkten

Boven: De overhaal en het Polderhuis rond 1900. Op de voorgrond het laatste restje van de Mennonietensloot, uitkomend op de Singelgracht. Het verschil in waterpeil tussen beiden bedroeg gemiddeld een meter.

Links: De Boerenwetering in 1787 met de Hooge Brug. Tekening Jacob Cats 1787.

in de stad en kwam pas 's avonds laat terug. Dat wil zeggen, als hij zoveel tijd kreeg en niet twee keer die dag met een lading ter markt moest. Dan begon de werkdag om twee uur 's nachts. De tuinders langs de wetering behoorden tot een geïsoleerde gemeenschap, die elkaar alleen zondags bij de kerk ontmoette, die niet zelden een katholieke kerk was. Opvallend is ook het grote aandeel van katholieke Duitsers langs de wetering. Die waren er al in de 17^e eeuw, maar daar kwamen in de 19^e eeuw nog die Duitse katholieken bij, die uitgeweken waren voor de anti-katholieke politiek van Bismarck. Dat

Boven: Activiteit van warmoezeniers langs de Boerenwetering. Tekening Jacob Cats -1791

Rechts: Ook in 1916 ging het nog niet veel anders, afgezien van de kinderarbeid misschien.

dit substantieel was bewijst misschien de bijnaam 'Moffenwetering'. Industrie was er ook langs de wetering, zij het spaarzaam. Op de kaart van Mol uit 1770 (zie pag.16) zijn ze aangegeven. Beginnend in het noorden lag aan het eind van het Otterspad de '**Lijmerij**', een lijmziederij die van allerlei dierlijke afvalproducten lijm kookte voor o.a. de bouw. Die lijm werd direct als samenvoegende substantie gebruikt of als bindmiddel voor verf of stucspecie. Deze soort van fabricage veroorzaakte behoorlijk wat stank, vandaar dat ze buiten de Singelgracht gesitueerd was. In juli 1819 werd de Lijmerij, toen De Arend genoemd, voor de laatste keer verkocht en daarna ontmanteld.

Ten zuiden daarvan stond een volmolen (in dienst van de textiel-industrie), die in de loop der eeuwen andere bestemmingen kreeg. De functie volmolen werd 't laatst in 1648 genoemd, de volgende

melding in 1708 geldt een **slijpmolen** waar marmer gezaagd en geslepen werd. Het was toen een wipstellingmolen, naar aangenomen wordt bij de functiewisseling in 1663 nieuw gebouwd en daarna bekend onder de naam De Stamper. In 1716 werd de molen door de weduwe van de laatste eigenaar verkocht en daarna verbouwd tot loodwitmolen. De loodwitfabricage was berucht door de meer dan ongezonde werkomstandigheden voor het personeel. Loodvergiftiging lag permanent op de loer, als door broei lood veranderde in loodwit, dat los gebikt, gemalen en gezeefd moest worden alvorens het verzendklaar was. Loodwit werd gebruikt als helderwit kleurend pigment in de verf- en aardewerkindustrie. Na diverse keren in andere handen overgegaan te zijn werd de – toen De Haan genoemde – molen in 1819 afgebroken en het jaar daarop aan de Korte Stammerdijk in Weesp opnieuw opgebouwd, waar hij als molen 't Haantje vandaag nog steeds staat.

Daarnaast, grenzend aan het Zaagmolenpad, was de scheepswerf die tot 1701 eigendom was van burgemeester Andries de Graeff. In dat jaar ging de werf over in handen van een kastelein van de aan de andere zijde van het pad gelegen herberg Stadlander. De werf verandert nog een aantal malen van eigenaar maar lijkt nog als werf gefunctioneerd te hebben. Bij een verkoop in 1775 bleek de werf opeens herberg en tapperij Weterings Rust te heten en wordt de bedoeling van de aankoop in 1701 duidelijk.

Zoals gezegd lag aan de andere kant van het Zaagmolenpad herberg Stadlander. Die bestond uit twee percelen, waarvan het grootste pas later bij de onderneming betrokken werd. Oud-Stadlander

Boven: De wetering, gezien richting zuiden, staande op dezelfde brug als de tekening van de tekening links

Links: Slijpmolen De Stamper rond 1745. Rechts daarvan is de schuitenwerf van Andries de Graeff te zien en buiten beeld is Stadlander. Wel is op de wetering de tentschuit van Stadlander in beeld. De tekening is staande op de Hooge Brug gemaakt. .

begon waarschijnlijk als schuilkerk in het begin van de 17^e eeuw, toen de katholieke eredienst verboden was. Nadat schuilkerken oogluikend toegelaten werden was de noodzaak zo ver de stad uit te gaan verdwenen en veranderde Statlander in een herberg. De naam kreeg het complex door Dirck Statlander uit Trevelgum in Duitsland. Deze voormalige kleermaker bleek in de tweede helft van de 17^e eeuw als herbergier in Statlander opgetreden te zijn. De herberg bleef in de familie tot 1694, waarna hij ettelijke malen van eigenaar wisselde en de waarde met elke verkoping opliep. De naastgelegen tuin, de 'Gunst van Boven', werd in 1796 voor 't

Boven: Nieuw-Statlander rond 1750, met de wetering op de voorgrond en links de eigen tentschuit, de verbinding met de stadswal.

Rechts: De kolfbaan van Nieuwe-Statlander in 1755. Beide tekeningen door A. Aartman.

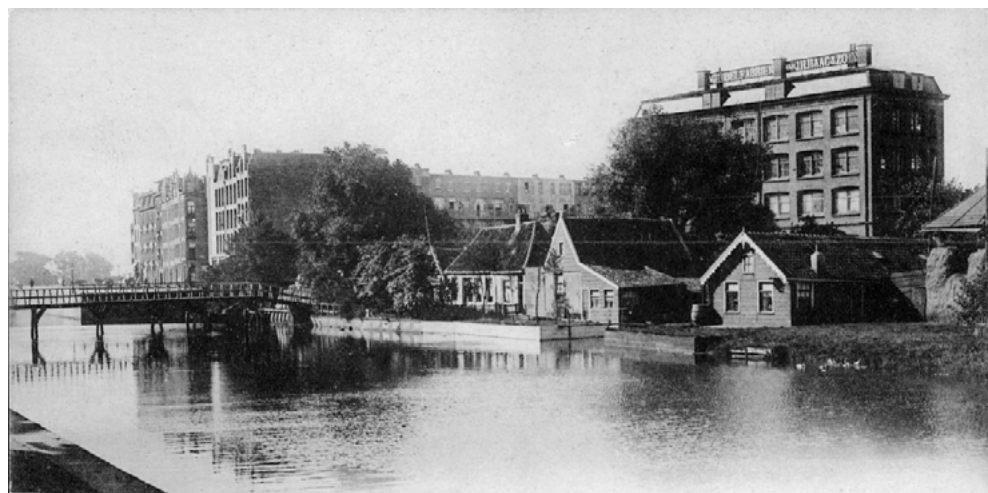
eerst Nieuw-Statlander genoemd en daarna waren de activiteiten verdeeld over beide percelen. In 1812 werd Oud-Statlander onderhands verkocht en in 1825 bleken de gebouwen daarop verdwenen. Nieuw-Statlander heeft tot 1859 als pleziertuin dienst gedaan en werd in 1866 ter amovatie verkocht en in 1868 afgebroken. Op de plek van Oud-Statlander stond tot 2005 de diamantslijperij van Kampfraath op de hoek van de Albert Cuijpsstraat en op de plek van Nieuw-Statlander kwam woningbouw op de Ruysdaelkade. Kampfraath werd Moppes en binnenkort wordt het gebouw verbouwd tot hotel Sir Albert.

Iets zuidelijker was nog een molen, een rosmolen, die buskruit fabriceerde: de **kruitmolen van Sautijn**. Ook dat was een proces dat je liever niet in de stad herbergde, hoe noodzakelijk de fabricage van buskruit voor Amsterdam ook was. Buskruit wordt gemaakt van salpeter, zwavel en houtskool, die vermalen en in de juiste sa-

menstelling gemengd moeten worden. De rosmolen, met vier maalwerken, aangedreven door 18 paarden, was van 1643 tot 1691 in bezit van de familie Sautijn. Hoe waardevol zo'n fabriek was blijkt uit de koopsom die opgebracht werd bij de verkoop: f 48.000,-. De molen wisselde snel achter elkaar van eigenaar en werd in 1702 totaal vernietigd door een explosie. In 1728 komen we op deze plek de playsiertuin van Jacob Guillot tegen, die ook de eigenaar was van 'de Gunst van Boven' en 'Nieuw Stadtlander'.

Meer kleinschalige industrie langs de wetering bestond uit een aantal schuitenwerven en kuiperij Janus waar voorheen biertuin Hoogerlust was (zie foto pag. 22). Daarvoor kunnen we eindelijk eens op de westoever van de wetering terecht. Hoogerlust was direct ten zuiden van de Hooge Brug, tegenover Stadtlander.

Verder zuidelijk begon IJsbrand Akerboom in 1746 een scheepswerf aan de wetering, die tot 1867 in de familie bleef. In 1851 trouwde Arien Gouwrok met een dochter van Akerboom en die nam bij het overlijden van zijn schoonvader de werf over. In 1903 kocht de gemeente Amsterdam Gouwrok uit en verhuisde de werf eerst naar de Sloterpolder en toen ze daar in 1955 ook voor stadsuitbreiding moest wijken naar Aalsmeer.

Aan de Schagerlaan (op dat moment al Ruysdaelstraat geheten, omdat de bewoners van de Schagerlaan problemen kregen met hun post door een weg met dezelfde naam in de Watergraafsmeer) bij de Hooge Brug bouwde in 1891 J.H. Haag & Zn. een meubelfabriek, nog net op grondgebied en met vergunning van Nieuwer-Amstel. Vandaag staat daar de nieuwbouw van het Montessori lyceum, dat we in het Museumkwartier kunnen tegenkomen.

Boven: De kuiperij Janus op het terrein van biertuin Hoogerlust bij de Schagerlaan links van de Hooge Brug en rechts daarvan de meubelfabriek van J.H. Haag & Zn.

Links: De scheepswerf 'Buiten Verwachting' van Arien Gouwrok, v/h Akerboom.

Boven: Tuinderijen langs de Boerenwetering
Onder: Nog eens kuiperij van Janus op de voormalige biertuin Hoogerlust

Boven: Scheepswerfje langs de Boerenwetering. Foto van Jacob Olie in 1891.
Onder: Bedrijvigheid in de buurt van het Rustenburgerpad

Waskaarsenfabriek

De wasblekerij 'de Honingbije' begon eveneens kleinschalig maar bleef dat niet. Door diverse aankopen langs de wetering in de 17e eeuw vergaarde Paulus Emtinck en zijn zoon Eduard een aanzienlijk grondstuk, waarop zij een wasblekerij dreven. Een wasblekerij bewerkte (bleekte) bijenwas voordat daarvan bijenwaskaarsen gemaakt konden worden. Bijenwas was niet alleen een kostbaar product maar ook het procédé was kostbaar, zodat de eenvoudige man zich dat niet kon permitteren. Die gebruikte smeerkaarsen of snotneuzen met dierlijke olie en dat walmde altijd. Bijenwaskaar-

Boven: Het prille begin van 'De Bijenkorf'. Na het nemen van deze foto werd de fabriek in sneltreinvaart uitgebreid, aangewakkerd door het succes van de stearinekaars.

Rechts: De waskaarsenfabriek, kort voor de sloop in 1906.

sen werden gebruikt door rijke burgers en bijvoorbeeld kerken. Er waren diverse wasblekerijen in en rond Amsterdam. Aan de Boerenwetering was er een, **de Honingbije**, die in 1621 gesticht zou zijn. In 1731 ging de fabriek over naar een nieuwe eigenaar die het grondstuk nog verder uitbreidde, maar in 1753 de productie van kaarsen stopzette en zich beperkte tot het halffabrikaat. In 1774 kocht Lambertus J. van Laar 3 morgen en 445 roeden grond met opstallen en blies de wasblekerij nieuw leven in. In 1833 werd het geheel weer verkocht aan Philip J. Faure. Faure redde het echter niet en in 1839 werden Nathan Diaz Brandon en zijn broer Moses eigenaar van wat zij '**De Bijenkorf**' gingen noemen. Het is wat onduidelijk wie de eer toekomt van de introductie van de stearine-

Stearine is een mengsel van de verzadigde vetzuren stearinezuur en palmitinezuur. Stearine werd oorspronkelijk uitsluitend uit rundvet gemaakt, maar later werden ook andere dierlijke en plantaardige vetten gebruikt. Stearine is een oleochemisch product dat ontstaat door het uitpersen van verzepte dierlijke vetten, die opgelost werden en met een zuur in contact gebracht. Hierbij slaan vetzuren neer, die samen de stearine vormen. De precieze samenstelling van stearine verschilde, omdat deze afhankelijk was van de samenstelling van de gebruikte vetten. Wat bij de productie niet verschilde waren de vrijkomende en stinkende dampen, die zonder veel soesa door de schoorstenen afgevoerd werden. Het procédé werd in 1823 ontdekt door de Franse scheikundige Chevreul. Hij slaagde er in om de harde stof stearine te scheiden van het vloeibare oleïne. Zijn ontdek-

Boven: Stokers die het 120 PK stoomvermogen aan de praat hielden.

Rechts: Nog een beeld van de grootschaligheid van het productieproces..

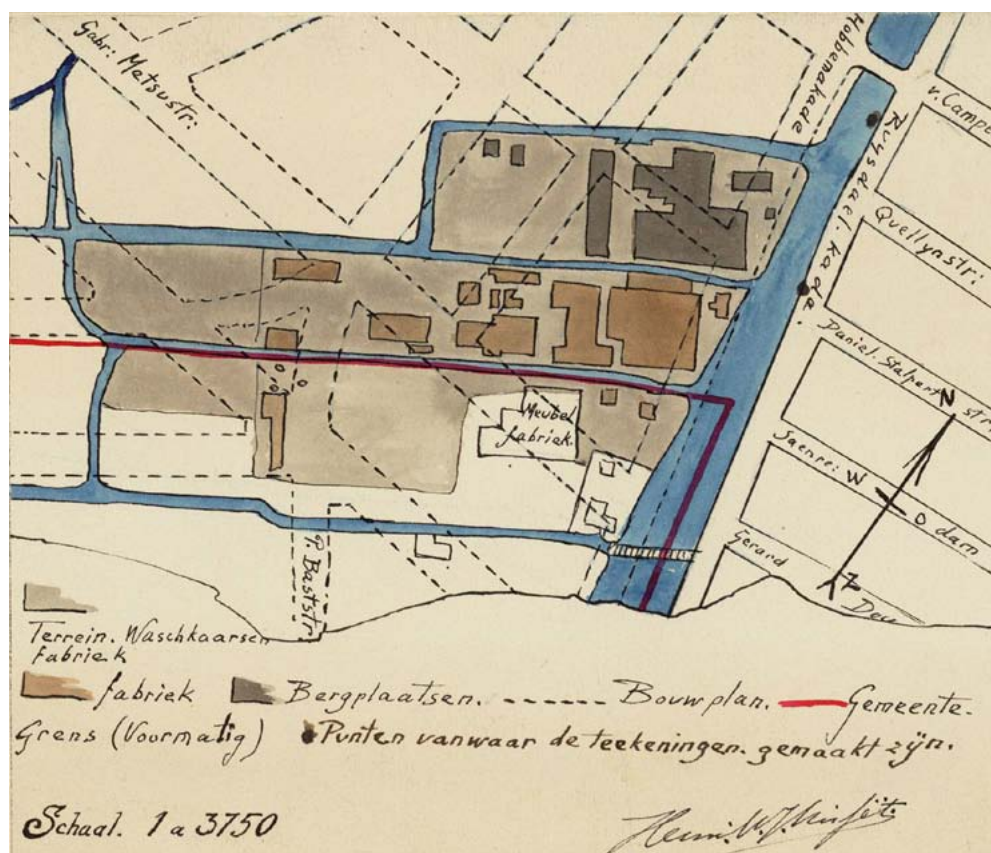
king maakte het mogelijk om stearine te gebruiken voor de productie van kaarsen. Stearine had veel gunstiger brandeigenschappen dan het vet dat tot dan toe gebruikt werd voor de kaarsenbereiding. De stearinekaars brandde met een heldere vlam, zonder walm; hij droop niet en werd niet slap als hij warm werd. Dit had tot gevolg dat de stearinekaars op den duur de oudere smeerkaars geheel verving. Stearine was ook geschikt om machinaal in vormen gegoten te worden. Dit leidde tot mechanisatie en een grootschalige kaarsenindustrie.

Een volgende verbetering aan de kaars volgde twee jaar later, in 1825. De Franse ingenieur J. de Cambacérès verving de oude getwijnde pit door een gevlochten katoenen pit, die gedrenkt werd in boorzuur. Dat was het einde van het kaarsensnuiten. Door de manier van vlechten van de katoengarens, kromde de pit bij het branden en bleef daardoor automatisch op lengte. De zelf-snuitende kaars was een feit.

kaars in Nederland, Faure of Brandon, maar feit is dat De Bijenkorf jarenlang de enige stearineproducent in Nederland bleef.

Het grondstuk omvatte percelen aan de wetering en landerijen daar achter ter grootte van bijna 3 hectare, gedeeltelijk gelegen in Nieuwer-Amstel. In 1857 werd de firma omgezet in een naamloze vennootschap, waarbij het voorvoegsel ‘Koninklijke’, dat een vorige eigenaar bemachtigd had, toegevoegd werd: **Koninklijke Fabriek van Waskaarsen**. De uitstoot van de fabriek was verre van koninklijk. Eind 1872 breidde de NV het grondbezit nog verder uit door de aan-

koop van weiland in Nieuwer-Amstel. In 1883 werd de NV (in liquidatie) opgekocht door het Duitse bankiershuis Oppenheim en omgezet in een CV. Ook de directie en het kader kwamen vanaf nu uit Duitsland, waaronder directeur Dr. H. Kern. Het geïnvesteerde kapitaal beliep nu f 1,2 miljoen en toen de gemeente Amsterdam informeerde tegen welke condities de fabriek zou willen verhuizen naar verder buiten de stad werd een bedrag van f 1 miljoen genoemd. Niet alleen schrok men terug voor zo'n hoog bedrag, tot dan had de

Boven: Het eigen pontveer van de Waskaarsenfabriek. Rechts de voltooide Ruysdaelkade.

Links: Herman Misset maakte er een gewoonte van een plattegrond te maken met daarop de standpunten van waar hij tekeningen maakte. Hier die van de tekeningen op de omslag en op pag. 6. Boven de rode lijn de percelen van de waskaarsenfabriek.

stad net f 2 miljoen uitgegeven voor alle bemachtigde grondstukken, ook de werkgelegenheid die gemist zou worden was pijnlijk. De stank van deze fabriek was bij zuidenwind zelfs in de Kalverstraat te ruiken, maar bij de gangbaarder westelijke winden hadden vooral de bewoners van de Pijp te lijden van deze adembenemende industriële vestiging. De opluchting was daar dus groot toen de schoorstenen ervan in 1906 definitief naar beneden vielen. Behalve de stinkende dampen die bij het productieproces vrijkwamen waren er nog meer bronnen van overlast door de fabriek. Het in de wetering geloosde zwavelzure afvalwater zorgde voor stank en voor nog meer klachten van de omwonenden.

Arbeidsomstandigheden

Was de waskaarsenfabriek al niet populair vanwege aantasting van het milieu, na de *Parlementaire Enquête van 1887* werd de afkeer van die fabriek nog groter toen de heersende arbeidsomstandigheden in de openbaarheid kwamen. Die waren erbarmelijk. Door kinderen van twaalf tot zestien jaar werd er soms wekenlang gewerkt van zes uur 's ochtends tot twaalf uur 's nachts. In 1874, toen het bedrijfsresultaat zo prachtig was, werkten er dertig meisjes jonger dan 14 jaar. Door het 'Kinderwetje' van Van Houten was arbeid beneden de twaalf inmiddels verboden. Maar directeur Lodewijk Hartogh gaf de enquêtecommissie toe: "Wij hebben liever niet van

Boven: De waskaarsenfabriek in zijn nieuwe omgeving. Het Polderhuis en de Boerenwetering met rechts nog net de Normalschool, dan Velox/Zuiderbad, de brandweerkazerne en dan de waskaarsenfabriek.

Links: Personeel in de weer op het fabrieksterrein van de waskaarsenfabriek.

dat jonge volkje, maar in de kokerpakkerij moet men jong beginnen. In die afdeling heeft men bij voorkeur meisjes van 12 tot 14 jaren, omdat ze anders het vlug leren werken niet goed kunnen aanleren." Die kinderen moesten dan minstens dertien uur per dag etiketten plakken op de omhulsels van de kaarsen. Ook het eigen pontveer was een wapen om het per-

Boven: Deze overbekende tekening van de 'waspitten' mag niet ontbreken. Rechts: De kersverse vakverenigingen begonnen zich met de waskaarsenfabriek te bemoeien, naar aanleiding van het ontslag van enkele recalcitrante arbeiders.

soneel langer te laten werken. Het veer werd 's avonds stil gelegd zodat het personeel niet van het fabrieksterrein af kon en dan maar doorwerkte. Die lange dagen bracht het personeel ook nog eens door in ongezonde dampen. Voormalig bedrijfsleider Daniël Sanches, die in 1883 was vertrokken en inmiddels een vooraanstaande technische functie bij de Stadsreiniging vervulde, legde uit welke chemische processen er bij de fabricage plaatsvonden, waardoor zwavelzuren dampen ontstonden die tot benauwdheid en zelfs bloedspuwingen konden leiden. De technologie om dat te voorkomen, was voorhanden en dan zou ook de stankverspreiding beperkt kunnen worden. De eigenaars wilden van investeringen daartoe echter niets weten.

Op 21 februari 1906 keurde de Amsterdamse Gemeenteraad de aankoop goed van terreinen en gebouwen van de Koninklijke Fabriek van Was-kaarsen van de eigenaar Sal. Oppenheim Jr. & Co te Frank-

OUDE LOONSTANDAARD VAN DE WASKAARSENFABRIEK

te AMSTERDAM.

MANNELIJK PERSONEEL:

Stokers	12 ct per uur.
Perskamer	11 " " "
Voorlieden	12 " " "
Handlanger	10 " " "
Distillateurs	12 en 13 " " "
Handlanger	11 " " "
Jongens van 20 jaar	7 " " "
Voorman oud 23 jaar	8 " " "
Koek-inmakers	7 " " "
Handlangers	9 " " "

VROUWELIJK-PERSONEEL:

f4 à f5 per week.	
De handlangers	5 en 6 " " "
Pitten zolder oudste meld	6 " " "
en 50 ct toelage per week en de anderen	3 4 4 " " "

NIEUWE EISCEN

zijn vastgesteld als volgt:

bij een werktijd van 6 tot 6.

Stoker f12,50 en 16 ct per uur overwerk, met behoud van stoomgeld.

MANNELIJK PERSONEEL:

Voorlieden f12. Handlangers f11 met 15 ct p. uur overwerk.

Jongens f6,50 tot f8 met 10 ct per uur overwerk.

VROUWELIJK PERSONEEL:

Voor 3 ct per machine tot 4 ct per machine met overwerk. bij zwaar werk 12 ct per uur.

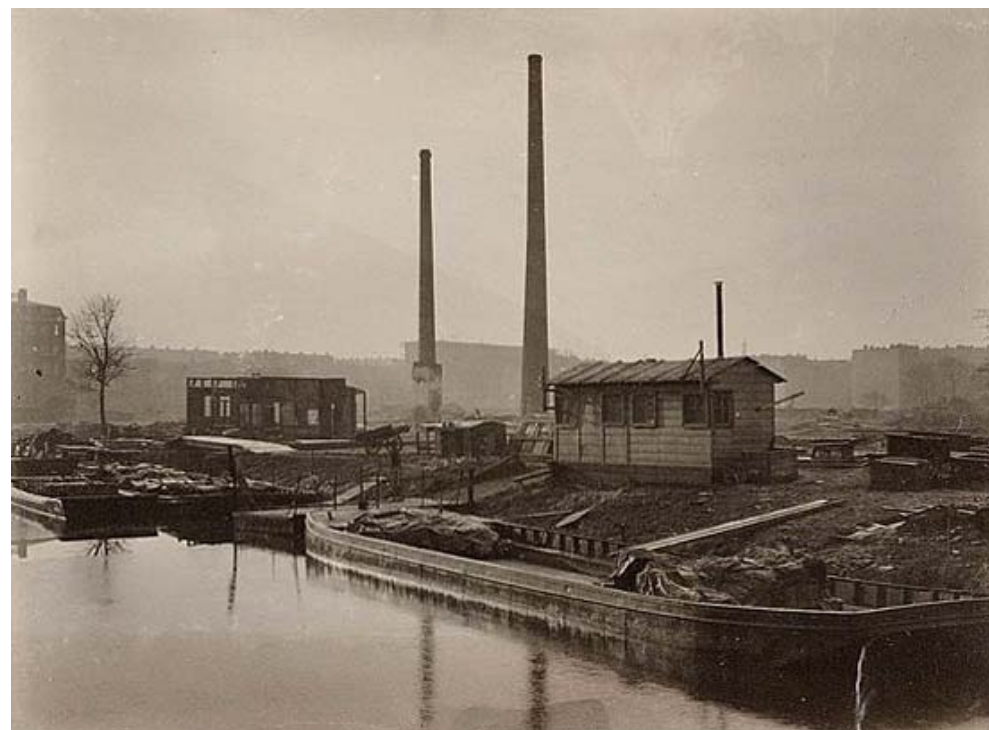
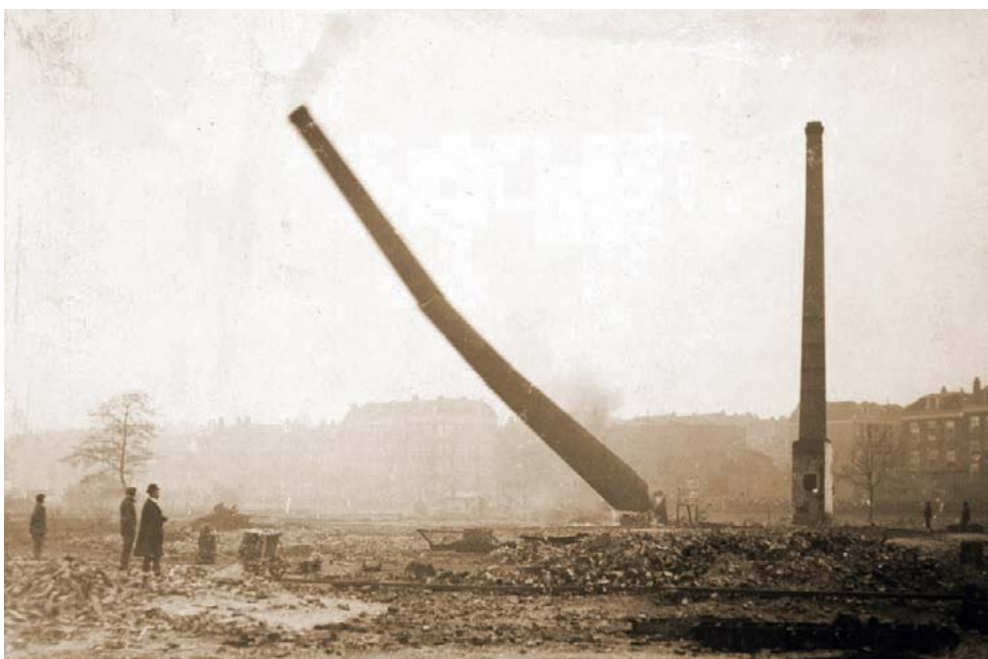
Broeden meiden	10 ct per uur.
De handlangers	8 " " "
Pitten zolder (oudste)	10 " " "
daaronder	6 " " "

370. Looneisen van het personeel van de waskaarsenfabriek, 1894. Met het aantrekken van de conjunctuur kwam er weer een loonbeweging op gang, ondermeer in de waskaarsenfabriek. Op deze golf zou een nieuwe arbeidersbeweging in Nederland opkomen, krachtiger en groter dan de 'oude' beweging van Domela Nieuwenhuis.

furt voor de somma van f 900.000,-. Als de Raad nog een paar jaar gewacht had was de aankoop voor een fractie van het bedrag gepasseerd, want de dagen van de kaars als verlichting waren geteld, maar die tijd nam men eenvoudig niet meer.

Men had bijna vier hectaren land gekocht die broodnodig waren voor de vervolmaking van het Museumkwartier. Met de afbraak van de gebouwen werd onmiddellijk begonnen en daarna werd het terrein opgehoogd.

De productie van kaarsen verdween naar Gouda, samen met de werkgelegenheid. Die was niet gering geweest. In 1852 werkten er ongeveer 100 mannen, vrouwen en kinderen, in 1856 al 150, in 1875 400 en tijdens de parlementaire enquête werd het personeelsbestand op 500 geschat. De waskaarsenfabriek verhuisde niet maar werd opgeheven.

Bekijk deze [YouTube film](http://youtu.be/znL0Odr7gpM) over het fabricageproces, De film is opgenomen bij de grootste concurrent van de Amsterdamse waskaarsenfabriek, namelijk bij die in Gouda, maar het proces zal in hoge mate hetzelfde geweest zijn.

<http://youtu.be/znL0Odr7gpM>

Boven: De afbraak van de fabriek werd krachtadig ter hand genomen. Na enkele maanden waren de gebouwen verdwenen..

Links: De gehate schoorstenen van de waskaarsenfabriek gaan tegen de vlakte..

Theo Bakker's Domein

Op deze site vindt u makkelijk leesbare maar toch informatieve verhalen over de ontstaansgeschiedenis van Amsterdam. Ze zijn onderverdeeld in rubrieken als Middeleeuwen, godsdiensten, nijverheid en handel, transport, openbaar vervoer, haven, watermanagement, stadsuitleg, annexaties, verkeersdoorbraken, chroniquers en allerlei andere zaken.

Klik hier voor een overzicht van alle PDF's op deze site

